

آموزه پیازدهم: وزن در شعر نیمایی

تاکنون آموخته ایم که هر بیت، دو پاره یا مصراع دارد که چونان کفه های ترازو با یکدیگر برابرند و به طور دقیق، نشانه های هجایی و وزن آن دو، همگونی و برابری دارند.

نیما برای رهایی از تنگنای عروضی مبتنی بر تساوی و نظم هجاهای هر مصراع، شکل جدیدی از وزن را ایجاد کرد. به این صورت که قید تساوی هجاهای دو مصراع را برداشت و دست شاعر را در سرودن شعر باز گذاشت؛ بی آنکه از زیبایی موسیقایی وزن قدیم بکاهد.

برای نمونه در شعر زیر:

☐ می تراود مهتاب / می درخشد شبتاب / نیست یک دم شکند خواب به چشم کس و لیک / غم این خفته چند / خواب در چشم ترم می شکند.

می ت را و د/ مه تاب	پایه های آوایی	می تراود مهتاب
فاعلاتن فع لن	وزن	
--/--U-	نشانه های هجایی	
می د ر خ شد/ شب تاب	پایه های آوایی	می درخشد شب تاب
فاعلاتن فع لن	وزن	
--/--U-	نشانه های هجایی	
نی ست یک دم/ ش ک ند خا / ب ب چ ش م / ک س لیک	پایه های آوایی	نیست یک دم شکند خواب به چشم کس و لیک
فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لن	وزن	
-UU/--UU/--UU/--U-	نشانه های هجایی	
غ م این خ ف ت ی چند	پایه های آوایی	غم این خفته چند
فعلاتن فع لن	وزن	
-UU/--UU	نشانه های هجایی	
خا ب در چ ش م ت ر م می / ش ک ند	پایه های آوایی	خواب در چشم ترم می شکند
فاعلاتن فعلاتن فع لن	وزن	
-UU/--UU/--U-	نشانه های هجایی	

چنان که می بینیم، شعر نیمایی وزن عروضی دارد؛ اما کوتاهی و بلندی مصراع ها و نیز تعداد هجاها برابر نیست. به بیان دقیق تر، اگر یک مصراع با وزن واژه فاعلاتن سروده شد، بقیه مصراع ها نیز به همین شکل سروده خواهد شد؛ اما ممکن است مصراعی یک یا چند هجا یا پایه بیشتر از مصراع دیگر داشته باشد؛ یعنی لازم نیست که تعداد وزن واژه های هر بخش آن یکسان باشد؛ مثلاً در یک مصراع می توان یک فاعلاتن آورد و در مصراع دیگر، دو یا سه یا چهار؛ یا حتی می توان نیمی از یک وزن واژه را در یک مصراع قرار داد.

به این نمونه بنگرید:

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن	تو را من چشم در راهم، شباهنگام
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعی	که می گیرند در شاخ تلاجن، سایه ها رنگ سیاهی
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعی	وز آن دل خستگانت راست، اندوهی فراهم
مفاعیلن مفاعیلن	تو را من چشم در راهم ...
نیما یوشیج	

بدان سان که می بینیم، در این گونه شعر، مصراع ها کوتاه و بلند هستند و غالباً تعداد نشانه های هجایی و وزن واژه های یک مصراع با مصراع دیگر برابر نیست.

البته کوتاهی و بلندی مصراعهای شعر، در برخی از قالبهای شعر کهن نیز پیشینه داشته سروده شده، برای نمونه، به شعر زیر که در قالب «مستزاد» است توجه کنید:

هر لحظه به شکلی بت عیار برآمد / دل برد و نهان شد

هر دم به لباسی دگر آن یار برآمد / گه پیر و جوان شد (منسوب به مولوی)

مستزاد: در پایان هر مصراع واژه یا واژگانی افزوده شده است. واژه یا واژگان افزوده شده معنی مصراع را کامل می کنند. این افزوده ها همه وزنی یکسان دارند و با مصراع پیش از خود نیز هم وزن اند.

به نمونه ای دیگر از شعر نیمایی توجه کنید:

نفسم را پر پرواز از توست / به دماوند تو سوگند، که گر بگشایند / بندم از بند، ببینند که: / آواز از توست / همه اجزایم با مهر تو آمیخته است / همه ذراتم با جان تو آمیخته باد! / خون پاکم که در آن عشق تو می جوشد و بس / تا تو آزاد بمانی، / به زمین ریخته باد! (فریدون مشیری)

◀ نام گذاری وزن ها

آنچه تاکنون آموخته ایم، برای شناخت و درک وزن شعر فارسی و کاربرد آن کافی است اما در عروض سنتی برای هر یک از وزن ها اسمی نهاده اند، مثلاً وزن حاصل از تکرار ارکان زیر را چنین می نامند:

مفاعیلن: هزج، فاعلاتن: رمل، مستفعلن: رجز و فعولن: متقارب.

اگرچه واحد وزن شعر فارسی مصراع است، برای نام گذاری وزن ها- به شیوه عروض عرب - بیت، مبنای محاسبه قرار گرفته است که در عروض سنتی آن را بحر نامیده اند. کوتاه ترین مصراع شعر سنتی فارسی دو رکن و طولانی ترین آن چهار رکن دارد که در مجموع، بیت های شعر فارسی چهار، شش یا هشت پایه خواهند داشت؛ مثلاً در وزن فاعلاتن که نام آن رمل است، اگر هر مصراع دارای چهار فاعلاتن

باشد، مجموع پایه های دو مصراع، هشت فاعلاتن خواهد بود که نام آن را بحر «رمل مَثْمَن» می نامند و اگر تعداد پایه ها شش تا باشد «رمل مسدس» و اگر تعداد پایه چهار باشد «مربع» می گویند. چنانچه پایه آخر کامل باشد «سالم» و اگر یک هجا از رکن پایانی حذف شود «محدوف» نامیده می شود؛ به طور مثال بیت زیر دارای هشت رکن کامل فاعلاتن است که بحر آن «رمل مَثْمَن سالم» است.

☐ هر که چیزی دوست دارد، جان و دل بر وی گمارد / هرکه محرابش تو باشی، سر ز خلوت برنیارد (سعدی)

☐ بلبلی برگ گلی خوش رنگ در منقار داشت / و اندر آن برگ و نوا خوش ناله های زار داشت (حافظ)

می بینید که بیت دارای هشت رکن کامل فاعلاتن است؛ اما رکن پایانی کامل نیست و یک هجا از آخر آن حذف شده است، بنابراین بحر این بیت رمل مَثْمَن محدوف است.

و بیت: به سوزی ده کلامم را روایی / کز آن گرمی کند آتش گدایی (وحشی بافقی)

«هزج مسدس محدوف» است.

به ندرت اتفاق می افتد که بیتی دارای چهار رکن باشد؛ مثلاً هر مصراع بیت زیر از دو «مستفعلن» درست شده است؛ بنابراین «رجز مربع سالم» است:

☐ دریای هستی دم به دم / در چرخ و تاب و پیچ و خم (گلچین گیلانی)

با توجه به توضیحی که در معرفی شعر نیمایی داشته ایم؛ تساوی رکن ها در این شعر رعایت نمی شود؛ بنابراین تعداد ارکان در مصراع ها برابر نیست.

وزن واژه

یادآوری:

یک هجایی	دو هجایی	سه هجایی	چهار هجایی غیر پایانی	چهار هجایی
فَع ← -	فَعْل ← - U	فَعُولِن ← - - U	فَعِلَاتُ ← U - UU	فَاعِلَاتِن ← - - U -
	فَع لِن ← - -	فَاعِلِن ← - U -	فَاعِلَاتُ ← U - U -	فَعِلَاتِن ← - - UU -
		فَعِلِن ← - UU -	مَفَاعِلُ ← U - - U	مُفْتَعِلِن ← - UU -
	مَفْعُولُ ← - - U		مَفَاعِلُ ← UU - U	مَفَاعِلِن ← - - - U
	مَفْعُولِن ← - - -		مُسْتَفْعِلُ ← UU - -	مَفَاعِلِن ← - U - U
			مُسْتَفْعِلِن ← - U - -	

خودارزیابی

۱- پس از خوانش درست اشعار نیمایی زیر و نوشتن پایه های آوایی هریک از مصراعها، وزن و نشانه های هجایی را مقابل هر مصراع بنویسید.

هست شب یک شب دم کرده و خاک / رنگ رخ باخته است / باد، نوباه ابر، از بر کوه / سوی من تاخته است.

پایه های آوایی	هست شَب یک / شَب بِ دَمِ گَر / دِ وُ خَاک	
وزن	فاعلاتن فعلاتن فعلن	هست شب یک شب دم کرده و خاک
نشانه های هجایی	-UU/--UU/--U-	
پایه های آوایی	رَن گِ رُخِ بَا / خِ تِ اسْت	
وزن	فاعلاتن فعلن	رنگ رخ باخته است
نشانه های هجایی	-UU/--U-	
پایه های آوایی	بَا دِ نُوبَا / وِیْ اَبِ رَز / بَ رِ کُوه	
وزن	فاعلاتن فعلاتن فعلن	باد، نوباه ابر، از بر کوه
نشانه های هجایی	-UU/--UU/--U-	
پایه های آوایی	سُوی مَن تَا / خِ تِ اسْت	
وزن	فاعلاتن فعلن	سوی من تاخته است
نشانه های هجایی	-UU/--UU	

۲- برای اشعار نیمایی زیر مانند نمونه صفحه قبل خانه هایی تولید کنید، پایه های آوایی و وزن و نشانه های هجایی هر مصراع را بنویسید. سپس اختیار شاعری به کار رفته در این شعر را مشخص کنید.

میان مشرق و مغرب ندای مختصریست / که گاه می گوید / من از ستاره دنباله دار می ترسم / که از کرانه مشرق طلوع خواهد کرد
(شعبی کدکنی)

پایه های آوایی	مِ یَا نِ مَش / رِقْ مَغ رِب / نَ دَا یِ مُخ / تَ صَ رِیْسْت	
وزن	مفاعلتن فعلاتن مفاعلتن فعلن	میان مشرق و مغرب ندای مختصریست
نشانه های هجایی	-UU/-U-U/--UU/-U-U	

۳- پس از تعیین پایه های آوایی و وزن هر مصراع شعر زیر، دلیل ناهمسانی پایه های آوایی این شعر و تفاوت آن را با اشعار سنتی بیان کنید.

چون درختی در صمیم سرد و بی ابر زمستانی / هر چه برگم بود و بارم بود؛ / هر چه از فرّ بلوغ گرم تابستان و میراث بهارم بود؛

هر چه یاد و یادگارم بود، / ریخته است. (اخوان ثالث)

چُن دَرخ تی / دَر صَ می م / سَر دُ بی اب / ر ز مِس تا / نی	پایه های آوایی	چون درختی در صمیم سرد و بی ابر زمستانی
فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فع	وزن	
-/--U/--U/--U/--U-	نشانه های هجایی	

۴- اشعار زیر در چه قالبی سروده شده اند؟ یکی از ویژگی های این نوع شعر را بیان کنید.

الف) و به آنان گفتم / هرکه در حافظه چوب ببیند باغی، / صورتش در وزش بیشه شور ابدی خواهد ماند. / هر که با مرغ هوا دوست شود، / خوابش آرام ترین خواب جهان خواهد بود. (سهراب سپهری)

قالب: نیمایی / **وزن:** فاعلاتن ... / **ویژگی:** طول مصراع ها کم و زیاد می شود

ب) پروانه و شمع و گل شبی آشفتنند / در طرف چمن

وز جور و جفای دهر با هم گفتند / بسیار سخن

شد صبح، نه پروانه به جا بود و نه شمع / ناگاه صبا

بر گل بوزید و هر دو با هم رفتند / من ماندم و من (ملک الشعرا بهار)

قالب: مستزاد / **وزن:** مفعول مفاعیلن مفاعیلن فع / **ویژگی:** در قالب مستزاد در پایان هر مصراع واژه یا واژگانی افزوده شده است. واژه یا واژگان افزوده شده معنی مصراع را کامل می کنند. این افزوده ها همه وزنی یکسان دارند و با مصراع پیش از خود نیز هم وزن اند.

۵- پس از تعیین پایه های آوایی و وزن هر بیت، نام بحر آن را بنویسید.

الف) چون می روی بی من مرو، ای جان جان بی تن مرو / وز چشم من بیرون مشو، ای شعله تابان من (مولوی)

قالب: سنتی / **وزن:** مستفعّلن مستفعّلن مستفعّلن مستفعّلن / بحر: رجز مثنی سالم

ب) تو از هر در که باز آیی، بدین خوبی و زیبایی / دری باشد که از رحمت، به روی خلق بگشایی (سعدی)

قالب: سنتی / **وزن:** مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن / بحر: هزج مثنی سالم

پ) همیشه تا برآید ماه و خورشید، / مرا باشد به وصل یار، امید (فخرالدین اسعد گرگانی)

قالب: سنتی / **وزن:** مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعولن / بحر: هزج مثنی محذوف

ت) الا تا نخواهی بلا بر حسود / که آن بخت برگشته خود در بلاست (سعدی)

قالب: سنتی / **وزن:** فعولن فعولن فعولن فعل / بحر: مقارب مثنی محذوف